

HERCEGOVAČKI STJEPAN PRVOMUČENIK

U prigodi 65. obljetnice mučeničke smrti fra Stjepana Naletilića (1942. – 2007.)

Prvi među svim stradalim hercegovačkim franjevcima u II. svj.

ratu bio je kongorski župnik fra Stjepan Naletilić (svibanj 1942.). Velika stradanja hercegovačkih franjevaca dogodila su se kasnije, tijekom 1945., od veljače do proljeća ili ljeta. Jedini koji je ubijen prije toga razdoblja bio je fra Stjepan. Njegova se smrt povezuje s tzv. Vukovskom četom (nazvana po srpskom selu Vukovskom na planini Ljubuši), o čemu danas imamo dovoljno prvorazrednih podataka. Jesu li to bili partizani ili četnici? U duvanjskom kraju do danas se poistovjećuju te vojske pa se kaže »četnici-partizani«. Ipak, u ovom slučaju radi se

o partizanima – ako je vjerovati njihovim vlastitim iskazima. Ubili su ga, dakle, duvanjski i okolni odmetnici Srbi i muslimani, među kojima je, na žalost, bilo i Hrvata. Prije smrti su ga ispitivali, »sudili« i vjerojatno mučili, a za njegove se kosti ne zna do današnjeg dana. S njim su ubijena još dvojica Hrvata, fra Stjepanov brat Marijan i njegov prijatelj Matiša Penavić sa Širokog Brijega. Po svemu sudeći, nakon smaknuća ubačeni su u provaliju zvanu Suho jezero, na planini Ljubuši iznad sela Zanačina u blizini Rilića, u kupreškoj općini.

I. Život

Životopisni podatci

Fra Stjepan Naletilić ml. rođen je 1. studenoga 1907. u Lisama, župa Široki Brijeg. Krsno mu je ime bilo Nikola. Roditelji su mu bili Jure i Pera, r. Karačić. Imao je i mlađega brata franjevca, fra Vitomira Naletilića. Osnovnu je školu fra Stjepan završio u Lištici (1916. – 1920.), a gimnaziju na Širokom Brijegu (1920. – 1929.). Bogoslovni studij započeo je na Franjevačkoj teologiji u Mostaru (1929. – 1933.), a završio u Fribourgu (Švicarska) i Lyonu (1933. – 1935.). U starojugoslavenskoj vojsci bio je od 1. svibnja do 25. listopada 1933.

Uobičajeno je bilo da franjevački bogoslovi bogoslovni studij završavaju u inozemstvu. Stoga je provincijal fra Dominik Mandić tražio od generala franjevačkog reda dopuštenje da neke svoje klerike može poslati na studij u inozemstvo. Za fra Ljubu Čuvala i fra Stjepana Naletilića bio je predviđen Wrocław (tada se zvao Breslau i bio je dio Njemačke – danas u Poljskoj). Na studij su otišli vjerojatno u studenom 1933., ali je fra Stjepana zapao Fribourg, a ne Breslau. Nisam pronašao objašnjenje kako je do toga došlo. U Fribourgu je ostao tek oko pola godine. Već 4. svibnja 1934. provincijal mu dopušta premještaj u Lyon (Francuska) te zahvaljuje gvardijanu u Lyonu na gostoprимstvu, a uskoro, 9. svibnja, traži od generala reda obediјenciju za fra Stjepana da se

može premjestiti u Lyon. Dopuštenje je poslano 17. svibnja. I u Lyonu je fra Stjepan ostao samo nekoliko mjeseci. Već je, naime, 25. rujna 1934. od provincijala dobio dopuštenje da se vrati u Provinciju. Istodobno provincijal zahvaljuje gvardijanu u Lyonu na susretljivosti, a on već 29. rujna upućuje izvješće o hercegovačkim klericima u svom samostanu (uz fra Stjepana je tu tada bio još barem fra Gracijan Raspuđić). Nije posvema jasno kada se fra Stjepan vratio u Hercegovinu. Vjerojatno u jesen 1934. Moguće je ipak da se kasnije na nekoliko mjeseci vratio u Lyon kako bi završio studij ili pak diplomirao. Tako u njegovu smrtopisu stoji da je bogosloviju studirao u Fribourgu i Lyonu od 1933. do 1935.

Fra Stjepan je franjevački habit obukao 29. lipnja 1926. U novicijat ga je primio provincijal fra Lujo Bubalo. Jednostavne je zavjete položio 30. lipnja 1927. u ruke istoga provincijala, a vječne 2. srpnja 1930. u ruke provincijala fra Dominika Mandića. Za svećenika ga je zaređio biskup mostarsko-duvanjski fra Alojzije Mišić 5. studenoga 1933. Nakon toga je otišao na studij u Fribourg. Početkom 1935. položio je jurisdikcijski ispit o čemu je sačuvana svjedodžba Provincijalata od 4. veljače 1935. Čitav svoj preostali svećenički život fra Stjepan je proveo kao pastoralni radnik, od toga u Mostaru samo oko pola godine (ožujak – rujna 1935.) te ostalih šest i pol godina u

duvanjskom kraju – najprije kao kapelan u Tomislavgradu dvije i pol godine (rujan 1935. – svibanj 1938.), pa onda kao župnik u Kongori četiri godine (svibanj 1938. – svibanj 1942.).

Njegov je naraštaj u novicijatu bio veoma brojan, bilo ih je deset: fra Bruno Adamčik, fra Ljubomir Čuvalo, fra Julijan Kožul, fra Inocencije Mandić, fra Anđelko Nuić, fra Teofil Pehar, fra Rajko Radišić, fra Ferdinand Skoko, fra Vendelin Vasilj i fra Stjepan Naletilić. Je li tko od njih te 1926., kada su se obukli na Humcu, mogao i zamisliti što će ih sve snaći za manje od 20 godina!? Jedan je napustio zajednicu (I. Mandić), četvoricu su ubili partizani (fra B. Adamčika, fra J. Kožula, fra A. Nuića i fra Stjepana), trojica su prije rata otišla u Ameriku i tamo provela svoj redovnički i svećenički život (fra Lj. Čuvalo, fra F. Skoko i fra T. Pehar, koji je kasnije, 1949., napustio franjevačku zajednicu i postao dijecezanski svećenik te djelovao u Kaliforniji), a jedan je 1945. uspio pobjeći ispred komunista te život također proveo u Americi kao član Kustodije (fra V. Vasilj). Jedini je fra R. Radišić preživio rat i ostao u domovini. On je, međutim, bio suđen i proveo u komunističkom zatvoru najprije dvije i pol godine, u Mostaru i Zenici (veljača 1949. – kolovoz 1951.), a onda je ponovno osuđen i proveo u zatvoru deset mjeseci (veljača 1952. – prosinac 1952.).

Duhovni pomoćnik u Mostaru i Tomislavgradu

Već je 1. ožujka 1935. provincijal predložio biskupu Alojziju Mišiću da za kapelana u Mostaru postavi fra Stjepana. Za njega piše da je nedavno položio jurisdikcijski ispit i da je završio svoje bogoslovne nauke. Uskoro ga je (7. ožujka) biskup potvrdio za navedenu službu. Ipak je iz dokumenata koji slijede vidljivo da je njegova služba u Mostaru bila samo privremena. Tako već koncem travnja 1935. provincijal traži od biskupa potvrdu da se fra Stjepan Naletilić premjesti u Duvno, ali mu samo mjesec dana nakon toga fra Stjepana predlaže za kapelana u Posušju. Uljeto 1935. fra Stjepan je na Humcu pa se čini da je bio predviđen i za službu kapelana na Humcu, jer u obavijesti fra Miji Čuiću, dekanu u Duvnu, provincijal 13. rujna 1935. piše da mu za vikara rezidencije u Tomislavgradu dolazi fra Stjepan Naletilić s Humca, a istodobno gvardijanu na Humcu fra Vali Zovki javlja da njemu na Humac namjesto fra Stjepana, koji ide u Duvno, dolazi fra Vice Skoko iz Glavatičeva. Istoga je dana provincijal fra Stjepanu izdao dekret da je premješten u Tomislavgrad za kapelana i vikara rezidencije. Već je prije traženo, i dobiveno, odobrenje Ordinarijata. Tako je fra Stjepan od rujna 1935. na službi duhovnog po-

moćnika i vikara franjevačke rezidencije u Tomislavgradu. Zašto je bilo toliko »lutanja« i razmišljanja hoće li fra Stjepan u Duvno, Posušje, na Humac...? I nije to bio slučaj samo s njim, nego i s nekim drugim franjevcima. Je li se možda radilo o nekom nesporazumu s biskupom? Nisam posve siguran, ali je zanimljivo da fra Stjepan iz Duvna piše provincijalu, šaljući neke misne stipendije koje su došle na njega iz Lyona, da jurisdikciju još nije dobio. Pismo je pisano 18. studenoga 1935. U istom se pismu fra Stjepan požalio da nema nikakve zimske odjeće, a već je pao prvi snijeg.

Godina 1936. bila je »mirna«. Iz nje je sačuvana samo svjedodžba za jurisdikcijski ispit nekolicine svećenika, među njima i fra Stjepana Naletilića. Svjedodžba je izdana 7. listopada 1936. S početka 1937. sačuvan je dopis duvanjskog župnika fra Tadije Beljana provincijalu, u kojem moli da se fra Stjepanu odgodi petogodišnji provincijski ispit jer je fra Mijo Čuić bio odsutan, a fra Tadiju uhvatila gripa, pa je jedini na nogama bio fra Stjepan. U tom trenutku nije bilo nikoga drugoga da bi vodio opsežne poslove u župi osim njega. Provincijal je uvažio fra Tadijinu molbu i odgodio ispit fra Stjepanu. U istom mjesecu, veljači, provincijal traži očitovanje o nekom oštrom pismu koje je fra Stjepan napisao s. Ludmili Kuharski, predstojnici sestara sv. Vinka u Mostaru. Sestra je fra Stjepanovo pismo poslala provincijalu. Fra Stjepan je odgovorio tek dva tjedna kasnije. U svom dopisu provincijalu najprije se ispričava što kasni s odgovorom. Razlog je prezauzetost. Bilo je to korizmeno vrijeme pa je tri dana pomagao bukovičkom župniku fra Velimiru Šimiću ispovijedati staru čeljad u Bukovici i Gornjem Brišniku, a potom je svakodnevno ispovijedao u Tomislavgradu. Predstojnici je napisao oštro pismo jer nije dopuštala jednoj sestri u svom samostanu da s njim telefonski razgovara kad ju je zvao iz Tomislavgrada, i to u dva navrata. Ta mu je sestra nešto donijela pa je trebao od nje to preuzeti, ali predstojnica nije uopće dopustila sestri da s njim razgovara. Nastavlja: »Ona može teror vršiti nad sestrama ali nad fra Stjepanom nikad«. Štoviše, više nikada ne će tražiti nešto preko nje, nego izravno preko časne majke (provincijalke) da tako bude »sigurniji od nadutih i histeričnih žena«. Rekao bih da navedeno pismo odražava fra Stjepanovu narav: zalagao se za normalnost i istodobno nikome nije dao na sebe. K tome, očituje da je bio veliki radnik te je pomagao susjednim svećenicima kad je god bilo potrebno.

Na župi u Tomislavgradu fra Stjepan je bio skupa s fra Mijom Čuićem koji mu je bio i župnik do 1936. Do 1936. njih su dvojica bila jedini dušobriž-

nici te prostrane župe. U to je vrijeme fra Stjepan obavio gotovo sva krštenja i vjenčanja. Fra Mijo se bavio gradnjom. Od 1936. pridružio im se fra Tadija Beljan koji je imenovan župnikom. Fra Mijo je imenovan župnim pomoćnikom i nastavio je izgradnju bazilike i samostana. Fra Stjepan je naslijedio u kapelanskoj službi fra Jaku Jukića, a fra Stjepana je 1938. naslijedio fra Berto Dragičević. Prvo krštenje fra Stjepan je obavio 19. rujna 1935. Krstio je Ivana Protudera, sina Miše i Matije, r. Zrno, iz Letke. Krstio je ukupno 246 djece, što je 70% svih krštenih u te dvije i pol godine. Posljednje je krstio blizance Vinka i Ružu Madunić s Kola, djecu Pere i Mare, r. Jurčević, rođene 13. travnja 1938. Prvi mladenci koje je vjenčao bili su Bože Madunić s Kola i Kata Bačak iz Letke, 28. listopada 1935. Posljednje je vjenčanje obavio 31. siječnja 1938. Radi se o mladencima Ivanu Ćurkoviću i Mari Kutleša iz Stipanjića. Tijekom svoga boravka u Tomislavgradu vjenčao je 60 parova. U ono su vrijeme sprovode vodili sami župljani, svećenici tek iznimno. U svoje je dvije i pol godine fra Stjepan vodio samo jedan sprovod: Anđi Marjanović, starici od 79 godina, na gradsko groblje Karaulu 20. lipnja 1936.

Župnik u Kongori

Još je oko godinu dana fra Stjepan ostao na službi u Tomislavgradu, a onda je koncem travnja ili početkom svibnja 1938. premješten za župnika u Kongoru, župu kojih desetak kilometara udaljenu od Tomislavgrada. Dekret o premještanju poslao mu je provincijal 22. travnja 1938., a Biskupski ordinarijat podijelio mu jurisdikciju dan ranije. U Kongori je naslijedio fra Petra Bakulu ml. (župnik kongorski 1936. – 1938.). Fra Petar će poslije podržavati neke župljane koji su došli u sukob s fra Stjepanom pa će to morati rješavati sam provincijal. Od fra Petra je fra Stjepan naslijedio i dug za crkveno zvono, a taj je opet dug fra Petar naslijedio od svojih prethodnika fra Pave Šimovića (župnik 1922. – 1932.) i fra Velimira Šimića (župnik 1932. – 1936.).

Po svom dolasku u Kongoru fra Stjepan se najprije zauzeo za Društvo sv. Ante. Sačuvano je jedno njegovo pismo »dragom kolegi« u Mostar, pisano 24. svibnja 1938., u kojem piše da mu šalje 120 dinara za zastavu Društva, za mušku mladež. Misli da će, kad vide tu zastavu, naručiti još koju. U Kongori, nastavlja, nema ništa nova, kiša stalno pada. Sljedeće godine na dnevni red dolazi neplaćeno zvono. Zvono je 1930. izlio u Zagrebu Kvirin Lebiš, poznati ljevač zvona. Bilo je teško 300 kg, s jarmom 328 kg, a cijena mu je bila 12.750 dinara. Za prijevoz od Zagreba do Kongore plaćeno je dodatnih 2000

Kongora, negdašnja župna kuća

dinara. Zvono je naručio fra Pavo Šimović, graditelj prve kongorske župne crkve (1924. – 1927.), ali je uspio isplatiti tek oko polovice tražene svote. Lebiš se obraćao i fra Pavinu nasljedniku fra Velimiru Šimiću (1934.) tražeći ostatak novca pa je uzeo i odvjetnika u Livnu kako bi to postigao. Ali ni fra Velimir nije uspio sve isplatiti. Tako je dug stigao sve do fra Stjepana. Njemu se Lebiš obratio 1939. tražeći isplatu preostalog duga. Fra Stjepan javlja o tome provincijalu u Mostar i traži upute. Provincijal mu vraća dopis i upućuje neka prikuplja novac, ali neka ništa ne šalje dok mu se ne javi iz Provincijalata. Očito je da je provincijal odlučio preuzeti dio duga na Provinciju. Stvar, međutim, nije bila riješena u nekoliko sljedećih mjeseci pa se Lebiš opet obratio fra Stjepanu prijeteci ovog puta i sudskom tužbom. Fra Stjepan stoga opet piše provincijalu obavješćujući ga o tome te dodaje da se sada radi vanjska fasada na crkvi u Kongori pa mu u tom trenutku nije moguće poslati novac jer isplaćuje majstore i materijal. Tako znamo da je fra Stjepan dao ožbukati izvana crkvu koju je od kamena bio sagradio fra Pavo Šimović. Dug za zvono konačno je bio isplaćen tek početkom 1940. Fra Stjepan piše provincijalu fra Mati Ćuturiću da je dio duga platio fra V. Šimić 1936. (1295 dinara), a dio fra P. Bakula 1937. (1.000 dinara). Lebiš traži još 4.300 dinara. Stvar je opet na sudu o čemu svjedoči dopis fra Stjepanu od Lebiševa odvjetnika Dragana Šafara od 11. siječnja 1940. Lebiš je konačno u svom dopisu Provincijalatu od 26. siječnja 1940. spustio visinu duga na polovicu, dakle na 1.650 dinara. Zapravo, stari je Lebiš već bio umro, a taj dopis piše njegov sin. U istom pismu kaže kako ima još takvih slučajeva da godinama mora čekati isplatu dugova i kako mu je to opomena da ubuduće zvona lijeva samo onima koji ih unaprijed plate. Na istom listu, dopisu Lebiševu, dopisano je da je dug od 1.650 dinara platio Provincijalat. Na poleđini istoga dopisa vide se podatci o »kupljačini« te da je najzaslužniji

za isplatu zapravo sam provincijal. Tako je konačno riješen deset godina star dug za zvono kongorske crkve koje je 1930. izlio ljevač zvona Kvirin Lebiš iz Zagreba.

Kao prilog svome pismu pisanom 25. siječnja 1940. fra Stjepan piše o tragičnom događaju koji se zbilo u kongorskoj župi, u selu Borčanima, dan ili dva ranije. Upravo je nezapamćeno nevrijeme bilo razlogom što je kasnio s odgovorom provincijalu:

»Upravo večeras sam se vratio iz sela Borčana i tamo sam vodio sprovod od pet nosila – žrtve lavine. Danas je i fra Julijan (Kožul, župnik u Seonici, op. R. J.) pokopao jednoga iz Omolja također poginulog od sniježnih lavina. Materijalne su štete po čitavom Duvnu neprocjenljive. Čujem da je i u Fra Velimirovoj župi (= Bukovici, op. R. J.) poginula čitava jedna obitelj od 10 članova s čitavom kućom i blagom. Kako je nevrijeme ljudi ne idu od kuća nikamo pa tako i ja ne znam još potanko vijesti iz drugih župa. Jučer sam i ja bio čitavi dan u vodi tražeći ljude da otkopavaju žrtve i da spasavaju mal ljudima, koji su nastradali. U Borčanima imam srušenih 6 kuća i izginulo je goveda i konja. U Omolju je također velika materijalna šteta dočim je poginuo samo jedan čovjek.« O istom događaju Provincijalat je izvijestio i fra Julijan Kožul, seonički župnik.

Nije jasno oko čega je zapravo izbio spor između župnika fra Stjepana Naletilića i njegova župljanina Dane Krištića iz Borčana. Tako će i ostati jer su spisi o tome sporu naknadno uništeni u arhivu Provincije. Ostali su samo šturiji podatci u urudžbenom zapisniku. Svakako, Dane Krištić je početkom 1940. zbog nečega tužio fra Stjepana Biskupskom ordinarijatu u Mostaru. Spor je, međutim, rješavao Provincijalat. Pošto je provincijal fra Stjepanu poslao Krištićevu tužbu, on je tužio Danu Sreskom sudu u Duvnu zbog uvrede časti. Problem je za provincijala bio u tome što su u taj spor bila uključena i druga dvojica franjevaca, fra Julijan Kožul, župnik iz susjedne župe Seonice, te fra Petar Bakula, fra Stjepanov prethodnik u Kongori, a tada župnik u Ljutom Docu. Fra Julijan je, međutim, u svom odgovoru od 18. travnja 1940. porekao svaku vezu sa sporom između Dane Krištića i fra Stjepana. Fra Petar je, pak, od provincijala bio ukoren i kažnjen zbog uplitanja u taj spor. Spisi su naknadno i uništeni zbog toga što je u spor bilo uključeno više franjevaca. Fra Petra se kažnjava da bi se uklonila sablazan međusobnog optuživanja članova Provincije. Nije poznato kako je završio spor pred Sreskim sudom između Dane Krištića i fra Stjepana Naletilića.

Iz toga razdoblja poznato je da je fra Stjepan nabavio križni put za kongorsku crkvu. Bilo je to u korizmi 1940. Tada je, kako je bilo uobičajeno, zamolio Provincijalat da mu se odredi svećenik koji će blagosloviti postaje te križni put »predati puku na štovanje i pobožnost«.

Početkom 1942. fra Stjepana je uhvatio težak išijas u lijevoj nozi tako da od 7. siječnja nije uopće mogao ustati iz kreveta. Zamjenjivao ga je fra Krsto Ravlić, duhovni pomoćnik iz Tomislavgrada, ali je gvardijan fra Sebastijan Lesko poručio da će to moći nastaviti samo do 16. veljače, a dalje ne će moći zbog preuzetosti osoblja u samostanu i župi Tomislavgradu. Stoga se fra Stjepan obraća pismom provincijalu fra Krešimiru Pandžiću te ga obavještava da je »postao očajan« zbog nastalog stanja. »U župi je mješanija i prelazi na dnevnom redu, a ja u krevetu – ne mogu niti ustati, pa onda sami možete zaključiti kako mi je, a da Vam ja to i ne spominjem. Radi toga Vas najponiznije molim pošaljite nekog u ovu župu dok se ja ne dignem ili definitivno ako hoćete jer sam ja ovaj momenat potpuno nesposoban za ikakvu službu. Liječnik mi savjetuje da idem na specijalni pregled u Zagreb.« Traži provincijalovo mišljenje. Provincijal je odgovorio na istom listu, ali tek 23. veljače, i rekao kako je naredio da ga zamijeni fra Bogdan Čubela iz Duvna ili fra Gojko Stojić iz Rakitna. Pa ipak je to bilo samo privremeno rješenje. Već je u proljetnom razmještanju osoblja (travanj 1942.) fra Stjepan bio premješten za kapelana na Humac. Na Humac ipak nikada ne će stići: u noći prije namjeravanog preseljenja iz Kongore na Humac uhitili su ga partizanski šumljaci te ga nekoliko dana kasnije ubili.

Matične knjige kongorske župe svjedoče da je prvo krštenje u Kongori fra Stjepan obavio 30. travnja 1938. Krstio je Anđu Gabrić iz Lipe, kći Luke i Luce, r. Pokrajčić. U četiri godine župnikovanja krstio je ukupno 209 djece. Posljednju je krstio Stojanku Sesar iz Mandina Sela, kći Davida i Matije, r. Bazina, 12. svibnja 1942. Ukupno je vodio 23 sprovoda od čega u Borčanima 14, u Kongori 6, u Lipi 2 i u Mandinu Selu 1. Među njima i sprovod za pet žrtava lavine u Borčanima. Posljednji sprovod vodio je u Kongori pok. Jozi Radošu 10. svibnja 1942. Vjenčanja je ukupno obavio 43. Posljednje je bilo vjenčanje Mije Tokića i Ruže Sliško iz Kongore, 13. svibnja 1942. Tijekom njegove bolesti u siječnju i veljači 1942. zamjenjivali su ga fra Krsto Ravlić i fra Bogdan Čubela iz Tomislavgrada.

II. Smrt

Svjedočanstva o odvođenju iz župne kuće

Jedini preživjeli izravni svjedok odvođenja fra Stjepana i dvojice njegovih gostiju bio je fratarski »dijak«, dakle kuhar i poslužitelj, Marijan Čolina, koji je te noći bio s njima trojicom u župnoj kući. U tome se slažu svi izvori. Ipak, fra Damjan Rozić, nasljednik fra Stjepanov, kaže da je Marijan bio »brat dijaka Čikeše i njegov pomoćnik«. To je fra Damjan morao znati jer je zamijenio fra Stjepana i zatekao stanje kakvo je ostalo iza njega. Svakako, Marijan, zvani Čota, pričao je kako su te noći, 19./20. svibnja 1942., u kongorskoj župnoj kući noćili fra Stjepan, njegov brat Marijan, zvani Marica, i Matiša Penavić iz Lištice, Maričin prijatelj. Namjeravali su ujutro uzeti fra Stjepanove stvari i prenijeti ih na Humac u samostan, kamo je fra Stjepan bio premješten u proljetnim promjenama te godine. Stvari je fra Stjepan već prije bio poslao do Bagarića u Bukovicu, a odatle su ih trebali prevesti dalje kad pođu na put u Hercegovinu. Uz to je Matiša namjeravao ponijeti i brašna iz Duvna jer je te godine u Hercegovini bila velika nestašica hrane. Matiša je bio ugledan čovjek, imao je svoju brijačku radnju u Penavića kući, kod mosta na lijevoj obali rijeke Lištice.

Je li možda fra Stjepan prije bio upozoren na opasnost koja je vrebala? Čini se da jest. O tome je fra Damjanu Roziću kasnije posvjedočio don Ilija Rezo, svećenik rodom iz Mandina Sela, sela kongorske župe, koji se u to vrijeme nalazio u rodnoj kući. Fra Stjepan je, naime, dan prije otmice otišao u Duvno (Tomislavgrad), gdje je nekoć bio kapelan, oprostiti se s nekim prijateljima prije odlaska na Humac. S njim su bila i dvojica njegovih gostiju. Kad su došli pod Mandino Selo, susreo ih je don Ilija. Bio je »nešto naćuo. Rekao fra Stipanu kad je naišao: 'Nemoj ići kući! Nešto se sprema.' A fra Stipan bio *arli*, do toga ništa nije držao...« To ga je stajalo života!

Kući su došli navečer, umorni od pješaćenja iz Tomislavgrada u Kongoru. Pošli su na počinak na kat gdje se nalazila župnikova soba (na uglu koji gleda prema Tomislavgradu). Gosti su bili u susjednim sobama. Tu je svoju sobu imao i dijak Marijan. Fra Blago Karačić i fra Martin Planinić, koji su 1976. istraživali događaje vezane za fra Stjepanovu smrt, zapisali su da su njih četvorica otišla spavati u 11 sati navečer što je teško povjerovati kad se zna da su bili umorni od puta. Držim da su ranije otišli spavati, kako ispada i na temelju razgovora s fra Damjanom. Upravo kad ih je hvatao prvi san, netko je počeo lupati na vrata župne kuće. Dijak Marijan skočio je iz kreveta i kroz prozor upitao tko lupa. Kako je u

Litica niz koju je fra Stjepan vjerojatno strovaljen

noći uobičajeno tražiti svećenika samo u slučaju da treba opremiti bolesnika, to se najprije i čuo odgovor: »Bolesnik!« Kad je Marijan dalje počeo raspitivati, onda su mu konačno odgovorili: »Narodna vojska!«, ili pak »Narodnooslobodilačka vojska!«. Oni su se, dakle, predstavljali kao partizanska vojska, a poslije ćemo vidjeti da su to i bili partizani, ili barem šumljaci koji su kasnije postali partizani; to proizlazi iz njihovih vlastitih svjedočanstava. Na to im je dijak odgovorio da mora najprije vidjeti sa župnikom hoće li ih pustiti u kuću. Ali oni nisu čekali na to. Sami su provalili vrata i popeli se na kat. Dijak se pokušao spasiti bijegom pa je sa svoga prozora, s kata, skočio van. Nije, međutim, imao sreće jer je prelomio nogu. Prema drugim zapisima Čota nije slomio, nego iščaošio ruku, a fra Blago Karačić je zapisao da je »teško iščaošio ruku i nogu«. Njega su uhvatili te svezali i čuvali dok nisu iznijeli stvari i potjerali ostalu trojicu iz kuće. Kako dijak Marijan nije mogao hodati, posjeli su ga na konja i tako je kolona krenula preko polja, kroz Mandino Selo i dalje na Ljubušu. »Okolo jedan sat poslije ponoći krenuli su na put. Fra Stjepan, svezanih ruku sprijeda, išao

je prvi, brat mu i prijatelj svezani jedan za drugoga išli su za njim.« Kako su izgledali otmičari i ubojice? »Partizana je bilo trijestak, naoružani i umotanih glava, samo su im se vidjele oči i nosovi. Zora ih je zatekla na Ljubuši iznad Mandina Sela. Tu je bio prvi počinak. Kad su opet pošli, Marijan nije mogao s mjesta. Noga i ruka bile su otekle i strašno ga bolile. Jaukao je i molio, da ga ostave. Tada ga je prepoznao jedan Srbin iz kolone, jer su zajedno prije rata bivali u galantariji. Na molbu toga poznanika ostavio ga je na putu Božo Mišković, šef kolone, Srbin iz sela Baljaka kod Šuice. Marijana su, kad je svanulo, našli čobani. Ljudi su ga iz Mandina Sela na konju prebacili njegovoj kući (u Borčane, op. R. J.).« U bitnome se o spašavanju Marijana Čoline slažu i drugi izvori. Veselko Jolić ispričao je, a zacijelo na temelju Čotina pričanja, kako Čota nije mogao ići, a s njim je ostao partizan na začelju kolone, njegov poznanik. »On je bio u galantariji, čeber, našli su se i poznali. 'Ja ću te ostavit, ubit te ne ću, a ti se snalazi kako znaš...' Ne znam kako se zvao partizan. Čotu našle mandoseljske čobanice. Poslao jednu po svog rođaka, po Stipana Majića. On doveo konja i odveo Čotu u Borčane.« Fra Damjan je zapisao: »Marijana je poznao jedan među njima, bili su čebери. On ga je sklonio.«

Je li tko u Kongori čuo kad su odvodili fra Stjepana? Župna je kuća, naime, prilično izdvojena od sela pa je teško da je moglo biti i drugih svjedoka. Veselko Jolić svjedoči da je te noći s drugima bio na nekoj seoskoj straži, nekoliko stotina metara dalje od župne kuće. Oni su u noći čuli kako se srušio neki zid u blizini župne kuće. Na to je jedan od njih, član »drvene milicije«, seoske straže, Jozo Jolić, zvani Žuti, ispalio metak iz puške u pravcu crkve. S druge je strane, međutim, odgovorila strojnica sa svjetlećim metcima. Na to su se »drveni milicajci« razbježali jer nisu imali pravog oružja niti su znali o čemu se radi. Tek su sutra saznali da je te noći odveden župnik. Sutra je Veselka pozvao Ante Krajina Kusić, inače stari fratarski dijak, i uveo ga u župnu kuću. Sve je bilo isprevtano, fra Stjepanovi papiri, stol, čitava soba.

Svjedočanstva o mučenju i smrti

Marijan Čota tako je bio jedini preživjeli svjedok odvođenja fra Stjepana Naletilića, brata mu Marijana Naletilića i njegova prijatelja Matije Penavića iz župne kuće u Kongori. S njima je i on išao do na Ljubušu iznad Mandina Sela. Što je, međutim, bilo dalje s njima trojicom? O tome je također posvjedočio spomenuti Čota, prema vijestima koje je dobio od Muje Seferovića, jednog od sudionika ubojstva fra Stjepana Naletilića i dvojice njegovih gostiju.

»Marijan Čolina nam je pričao kako je došao u svađu s jednim muslimanom Mujom Seferovićom iz grada Duvna 1945. U toj svađi mu je Mujo zvani Dućur rekao: 'Da sam znao da si taki, mučio bih te kao i fra Stjepana.' Taj je i danas (1976., op. R. J.) živ, bio je ključar zatvora i sada je u penziji. Živi i sad u gradu Duvnu.« Drugo je svjedočanstvo Marijanova bratića Mate Čoline. Mate je na radu u Austriji upoznao Srbina iz Vukovskog, imenom Miloš. S njim je sjedio u nekoj gostionici i Miloš mu je ispričao svoja sjećanja na smrt fra Stjepana Naletilića. Bilo mu je tada osam godina, ali mu je događaj ostao u živu sjećanju: »Jednog dana partizani su pozvali svijet iz Vukovskog, da prisustvuje suđenju navedene trojice. On je kao dečko svojim očima gledao kako su Stjepana razapinjali na jednoj jeli, a potom ga pekli na ražnju. Miloš je još nadodao, da je tada isteklo masti iz fratra koliko iz dobre dvije jalovice.(...) Ona dvojica su streljani, a fra Stjepan pečen s njima zakopan.« Općenito se drži da je fra Stjepan mučen i ubijen sa svojim pratiocima 24. svibnja 1942. kod Kukavičjeg jezera, u blizini Rilića. Tako stoji i u provincijskom imeniku: »U noći između 19. i 20. svibnja 1942. odveden iz župnog stana u Kongori i oko 24. svibnja u blizini Kukavičjeg jezera blizu Rilića ubijen«, a na drugom mjestu: »U noći između 19. i 20. svibnja odveli ga partizani (Srbi četnici) iz Kongore gdje je bio župnik i nakon tri-četiri dana mučenja iz mržnje na vjeru ubili«. Ono što je čitavo vrijeme dovodilo u zabludu podatak je iz Nekrologija i Imenika da je fra Stjepan ubijen u blizini Kukavičjeg jezera. To se jezero, naime, uopće ne nalazi u blizini Rilića, nego je od njega udaljeno kojih deset kilometara, i to preko planine, bez ikakve izravne cestovne poveznice. Tako fra Stjepanova smrt nema nikakve veze s Kukavičjim jezerom! Radi se o drugom jezeru, zvanom Turjača (u Zvirnjači kažu Turnjača), udaljenom oko 1 km od Rilića, u blizini (sada napuštenog) srpskog sela Znanaglina. To je zapravo više bara nego jezero, ali se redovito ipak navodi kao jezero. Kojih 300 metara od Turjače, u obližnjoj šumi, u blizini prvih kuća u Znanaglinama, nalazi se jama, bolje rečeno provalija, zvana Suho jezero. Najvjerojatnije je tu ubijen fra Stjepan čije je mrtvo tijelo zatim gurnuto u provaliju. Ako i nije bio mrtav u trenutku strijeljanja, strme litice Suhog jezera nisu mu dale ni najmanju priliku za preživljavanje.

Od Kongore do Znanaglina ima oko 30 km »kada se ide po bespuću preko planina, po pričanju mještana iz Znanaglina«. Stipi Vicanu je Božo Mišković, koji je po vlastitom priznanju bio zapovjednik odreda NOV-a koji je uhitio i doveo fra Stjepana i drugu dvojicu iz Kongore u Zangline, rekao da je uhićenje

bilo oko 23 sata (19. svibnja), a da su u Zanagline stigli nakon pet sati pješčenja – dakle u zoru 20. svibnja. Vođa odreda koji je uhitio i doveo fra Stjepana bio je Šefko Lokmić, tadašnji komesar odreda. Lokmić je, pak, Vicanu tvrdio da je glavnu riječ u tom odredu imao Ante Mioč, »španski borac koji je poginuo za vrijeme rata, na Sutjesci«.

Svjedok Stipe Vican

Prema Vicanovim saznanjima, partizani su provele svojevršno »suđenje«. Zarobljenici su bili smješteni u podrumu neke kuće u selu Zanaglinama. Osnovan je prijevki vojni sud na čijem je čelu, navodno, bio Florijan Sučić, rodnom iz Livna (nakon rata umro u Splitu). S njim su za presudu – prema svjedočanstvu Šefke Lokmića – najodgovorniji bili članovi štaba Vukovske čete: Božo Mišković, Luka Džalto (koji je 1981. još živio, u Livnu, ali je bio oslijepio i mentalno poremećen), Ante Mioč i Mustafa Latifić.

Fra Stjepan je optužen da je pokrštavao duvanjske Srbe, a druga dvojica što su »kod sebe imali osobne dokumente koje je izdala ustaška vlast u Širokom Brijegu« (kao da su i mogli imati neke druge dokumente u to vrijeme!). Presuda je bila da svu trojicu treba strijeljati. Optuženicima nije bila omogućće-

na nikakva obrana: ni branitelji, ni pravo žalbe na presudu. Zanimljivo je svakako i ono što je Vican saznao o pokušaju bijega sa stratišta: »Dok su se izvršitelji streljanja i straža razmještali i dok su vršili streljanje fra Stjepana, ostala dvojica osuđenih, koji su bili skupa vezani (žicom, op. R. J.), pokušali su pobjeći. Potrčali su prema istoku. To je bio potpuno ravan teren, bez šume. Da su, kako se poslije pričalo, pošli ka sjeveru, odmah bi ih sreća gusta šuma, pa i ako zajedno vezani imali bi više nade za spas. Ali, dok su trčali livadom, pokošeni su rafalom mitraljeza. Njihov pokušaj bjegstva, odmah prema istoku, potpuno ravnim terenom, vjerovatno je učinjen po instinktu, jer su osjećali da je njihov zavičaj i njihovi najmiliji u tom smjeru.«

Fra Stjepan je, kako su posvjedočili navedeni svjedoci, umro bez ikakve mogućnosti obrane, a vjerojatno i mučen prije smaknuća. Tko su bili ljudi koji su ga tako ubili, s još dvojicom posve nedužnih ljudi koji su se u Kongori našli posve slučajno? Već je spomenuto ime zapovjednika odreda Bože Miškovića, komesara Šefke Lokmića, »španskog borca« Ante Mioča, Luke Džalte (komandanta odreda »Vojin Zirojević«), Mustafe Latifića (kasnije proglašenog »narodnim herojem«), suca Florijana Sučića, partizana Muje Seferovića... K tome, Božo Mišković prijetio se i još nekih imena: Meho Seferović, kasnije poginuo, Serafin Brdar, kasnije poginuo, neki Senčić kojemu je zaboravio ime, Jozo Bakrač, obavještajni oficir odreda. Veselko Jolić spominje da su, prema priči, u toj skupini bili i Rajko Kovačević, neki Srbi i muslimani iz Oplećana, ali da je najviše bilo Srba iz Raščana. Čini se ipak da se Rajko nije zvao tako, nego Vlajko Kovačević. On u svojim sjećanjima govori o svome ratnom putu. Iz konteksta se može zaključiti da je u Vukovsko došao u travnju ili svibnju 1942. Tu je zatekao borce Vukovske čete među kojima je najviše bilo Duvnjaka. Navodi i imena nekih od njih, ali fra Stjepana ne navodi ni na tome mjestu ni uopće u svojim sjećanjima. A upravo je to bilo vrijeme kad je odveden i ubijen fra Stjepan. Držim da je i Vlajko bio u skupini koja je učinila to zlodjelo. Čini se da je u skupini bio i Muharem Dilaver, zvani Džinić, rodnom iz Mandina Sela – iako je on Vicanu zaniijekao da je u tome sudjelovao.

Partizanska svjedočanstva

Više je nego znakovito da se u partizanskoj građi spremnoj za izdavanje knjige *Duvno u NOB-u* samo na jednome mjestu spominje da su partizani izvršili otmicu fra Stjepana Naletilića! I oni koji ga spominju kao zločinca, ni jednom jedinom riječju ne govore o njegovoj otmici ili pak smrti. Jedino se, dakle, u

sjećanjima Luke Vulića izrijekom navodi da su partizani izravno odgovorni za fra Stjepanovu smrt. On, naime, u svojim sjećanjima navodi kako je bio član SKOJ-a (Saveza komunističke omladine Jugoslavije) i koji su bili uvjeti da netko postane članom te organizacije: »Kandidati za SKOJ moraju raščistiti sa religijom i monarhijom, steći pojmove o socijalizmu...« Nastavlja: »SKOJ je (...) prikupljao i neke informacije, nosio kancelarijski i druge materijale u Odred i politički radio među mladima kao i sa drugima. Neke informacije koje smo dobijali iz grada, Nikola i ja smo odneli grupi partizana iz odreda koja je u proleće 1942. godine izvršila akciju na katoličkog popa fra Stipana iz Kongore (istaknuo R. J.). Sa tom grupom mi i još neki mladići iz tih sela smo se našli u Bilanovića Stajama. Oko 20 časova uveče.«

Da su ti partizani bili uglavnom rodom iz duvanjskih sela, svjedoči i spomenuti Vlajko Kovačević, inače brat partizanskog »narodnog heroja« Boriše Kovačevića. U svojim sjećanjima on piše: »Dolaskom na Vukovsko zatekao sam oko 20 boraca iz Duvna, tu su pored ostalih bili Ilija Baković, braća Mašići Ante i Miško, Šefko Lokmić, Kasim Numić, nekoliko boraca iz Oplećana, Raščanska četa još nije bila povučena na oslobođenu teritoriju jer je imala svoj zadatak u Raščanima. Nacionalni sastav duvanjskih partizana bio je sastavljen od Hrvata, Muslimana i Srba. To je bio začetak zajedničke borbe protiv zajedničkog neprijatelja.(...) Na Vukovskom je bilo i partijsko povjereništvo za Duvno u kojem su bili Rafić-Tadić, Kasim Numić i Lokmić Šefko.« Upravo su to bili oni koji su odveli i ubili fra Stjepana i drugu dvojicu. Na drugom mjestu Kovačević piše kako je partizanski odred u Vukovskom osnovan u jesen-zimu 1941., a prvi izravan susret s duvanjskim Srbima imali su u studenom 1941., kada su »drugovi« Vojin Zirojević, Mustafa Latifić, Božo Mišković i Anđelko Rudić sišli s Ljubuše u Raščane u kuću Važića-Ninića. Otada u partizanske redove počinju odlaziti duvanjski Srbi, Muslimani, pa i neki Hrvati. Taj je odred 1943. preformiran u Duvanjski odred ili pak Livanjsko-duvanjski odred, koji je pripadao bataljunu čiji je zapovjednik bio spomenuti Božo Mišković.

Najopširnije o Vukovskom odredu (vodu) govori spomenuti Šefko Lokmić u svojim Sjećanjima. On je vodu pristupio, čini se, u prosincu 1941. Vukovska četa osnovana je u ožujku 1942. U njezin sastav ušli su Ravanjski, Baljački i Rilički vod te jedan vod iz Blagaja i Janja. Ta je četa imala oko 80-100 boraca, od čega 10-12 komunista. Komandir čete bio je Miroljub Šakan. Politički komesar bio je Ante Mioč, zvani Španac, iz Livna, a nakon njega Mujo Dizdar

iz Livna. »Po formiranju čete dolaze i prvi duvanjski partizani i to Mujo Seferović, Semko i Vehbo Đugum. Poslije izvjesnog vremena dolaze novi borci iz Duvna: Ante i Miško Mašić, Ilija Baković, Mujo Đugum, a poslije njih došli su Marko Draško – Bikan, Miloš i Sava Simić. U aprilu je došao Kasim Numić, a u mjesecu maju dolazi Vlajko Kovačević i Bogdo Vuković iz Splita.« Lokmić potom govori o partizanskim akcijama: »razoružavanju žandarmerijske kasarne u Ravnom« i napadu na miliciju u Zvirnjači, okršajima s rumbočkom milicijom, uništenju električne centrale u Veseloj kod Bugojna i drugim akcijama, ali se nigdje ne spominje akcija koju su zvali »Kongora«, u kojoj je uhićen kongorski župnik i kasnije pogubljen.

Svjedočanstvo fra Stjepanova nasljednika fra Damjana Rozića

Područje fra Stjepanova stradanja

Fra Stjepana je u župničkoj službi u Kongori naslijedio fra Damjan Rozić. O dolasku u Kongoru sačuvano je njegovo osobno svjedočanstvo. Na novu župu pošao je 20. svibnja 1942. Do tada je bio župnik u Gorancima iznad Mostara. U Gorancima je spasio živote nekim Srbima koje su ustaše bili odveli u Mostar i na Široki Brijeg. Stoga su ga partizani cijenili i tvrdili mu da mu se ne će dogoditi ništa loše. Za fra Stjepanovo odvođenje saznao je na putu prema Kongori, u Lištici. Dovezao ga je Stanko Hrkac sa Širokog Brijega jer je imao automobil. Došli su najprije u samostan u Tomislavgrad. Odatle je s njima u Kongoru išao fra Mijo Čuić. »Pred mrak smo došli u Kongoru. Ljudi oko župskog stana, izbezumljeni. Razbijena vrata, unutra dar-mar, sve je ispreturano... Došle su i stvari preko Jele (na pet konja, op. R. J.). Ne možeš tu rastovariti, nego stvari prenesemo u samostan.« Fra Damjan je zbog straha najprije oko pola godine boravio u samostanu, a u Kongoru dolazio samo nedjeljom i blagdanima. Potom je »poravnio« i došao u Kongoru za stalno. Iako

je imao jamstva od kongorskih Srba Zečevića da je siguran od partizana, često je s narodom bježao kad bi se čulo da partizani dolaze u selo: preko Liba, u Borčane, Mesihovinu. Nakon rata uhitio ga je njegov »prijatelj« Mitar Vujčić, zločinac, šef duvanske OZN-e. Bio je suđen zbog toga što je u nekoliko navrata susreo Mirka Kapulicu, za kojim su oznaši dugo tragali i konačno ga uhvatili. Kapulica je izdao 50 ljudi kod kojih se skrivao ili s njima dolazio u doticaj. Fra Damjan je osuđen na pet godina zatvora s prisilnim radom i dvije godine lišenja građanskih prava. Izdržao je godinu i mjesec dana u Banjoj Luci, Travniku i Zenici (1946. – 1948.). Preminuo je u Mostaru 27. svibnja 1991. u 82. god. života i 57. god. svećeništva. Preminuo je izvan samostana. Pokopan je u rodnim Sretnicama.

Gdje se nalaze kosti pobijenih?

O točnu mjestu stradanja trojice pobijenih raspitali su se fra Blago Karačić i fra Martin Planinić. »Jedan Srbin iz Ravnog, prijatelj Luke Šarca iz Mandina Sela, pokazao je mjesto Luki i fra Martinu gdje su pokopani. Danas je to ledina uz cestu koja vodi iz Ravnog u Rilić. Mjesto se nalazi odmah uz cestu na lijevu stranu, čim se zađe u šumu Želvodić, dvije do tri stotine metara od početka šume.« O tome je fra Blago načinio i jednostavan nacrt. Dakle, na Ravanjskom polju, s (danas asfaltirane) ceste Mokronog-Rama odvaja se makadamska cesta za Vukovsko i dalje za Rilić. Kad se prođe Vukovsko, to je mjesto s lijeve strane na putu prema Riliću. Fra Blago, fra Martin i fra Krsto Ravlić bili su u potrazi za grobom fra Stjepanovim još koncem rujna 1975. Povod je bio razgovor s Petrom Petrovićem zv. Perko, šumarom, koji je »bio u ratu i dugo vremena član SKJ«. Među ostalim Perko im je tada (21. rujna 1975.) rekao i »gdje je ubijen pok. fra Stjepan Naletilić«. Fratru su sutradan otišli i »obišli smo to mjesto, ali nismo našli nikakva znaka za grob. Nekultura ga nije uspjela kulturno pokopati«.

Ipak, po svemu sudeći, ubijeni i nisu bili pokopani niti uopće imaju kakva groba: oni su bačeni u duboku provaliju! To je ishod Vicanova istraživanja – a on je jedini imao izravan pristup sudionicima zločina i jedini je obavijesti o smrti spomenute trojice dobio iz prve ruke.

O točnu mjestu gdje su ubijeni, Vicanu je pričao Božo Maleš, rodom iz sela Rilića, 2. kolovoza 1981. Tada je Božo bio starac i teško se kretao. U vrijeme kad su fra Stjepan, Marijan Naletilić i Matiša Penavić strijeljani, Božo Maleš je bio stražar te je sve promatrao vlastitim očima. Ovako je ispričao Vicanu: »Bio sam na straži kao partizanski borac kod

Suvog jezera kad su na ivicu tog jezera doveli fratra da ga strijeljaju i dvojicu njegovih prijatelja. Najprije su strijeljali fratra i gurnuli ga dolje u provaliju. I dok su se vojnici bavili fratrom ova druga dvojica su, vezanih ruku žicom zajedno, pokušali bježati leđinom u pravcu istoka, ali nisu mogli daleko, stigao ih je rafal.« Vican zaključuje: »Time je ovaj dobromjerni čovjek htio potvrditi činjenicu da su žrtve, čije posmrtno ostatke rodbina traži punih pedeset godina, bačene u ovu provaliju duboku oko stotinu metara. Njihov zajednički grob.« To se »stratište« nalazi na »planini više jezera Turjača (...). To mjesto je izabrano valjda zbog toga da bi se izbjeglo kopanje grobova. Žrtve su, poslije streljanja, bacane u spomenutu jamu.«

U kolovozu 2006. zamolio sam gosp. Stipu Vicana da pođe sa mnom u Zaganline kako bi mi pokazao mjesto smaknuća fra Stjepana Naletilića i druge dvojice. Vican se rado odazvao te smo preko Kupresa i Rilića stigli do jezera Turjače. U pratnji su bili i fra Klement Galić te Ivan Skoko i njegov sin sa Širokog Brijega. U blizini Turjače ostavili smo terensko vozilo i uputili se pješice uz kosinu, zaraslu u borovu šumu, do provalije zvane Suvo jezero. Vican je pričao da je prije 25 godina (1981.) istim putem njega vodio spomenuti partizan Božo Maleš, koji je kao stražar svojim očima gledao kako su partizani pobili spomenutu trojicu i bacili ih u provaliju. Kako je Maleš tada bio starac i teško pokretan, više su ga među sobom uz brdo vukli njegov sin Simo i Vicanov pratilac Milan Kukavica nego što je sam hodao.

Ubrzo smo našli provaliju za koju se može reći – ma koliko to strašno zvučalo – da je idealno mjesto za takve zločine. Okolo je gusta borova šuma, a litice provalije onemogućuju svaku mogućnost preživljavanja. Vican nam je pokazao i izbočeni kamen na koji je fra Stjepan doveden i ubijen i odakle je strovaljen u jamu duboku vjerojatno kojih 50 metara. U blizini te izbočene stijene danas je veliki korijen bora koji je u posljednje vrijeme povalila neka strašna oluja tako da je sada prilično lako s velikom sigurnošću pronaći točno mjesto ubojstva. Nakon što smo pronašli ono što smo tražili, željeli smo se spustiti i u samu provaliju – što je u početku izgledalo potpuno nemoguće. Pa ipak, pošto smo prošli na drugu stranu provalije, od strane sela Zaganlina, uvidjeli smo da je strmina manja i da se uz oprez i dosta muke ipak moguće spustiti do dna. Provalija ima ljevkast oblik, a u dnu je široka samo koji metar. Ipak, nakon spuštanja do samoga dna, uvidjeli smo da je kosti danas, nakon 64 godine, nemoguće pronaći. Ponajprije, s litica provalije neprestano se zbog

kiše i snijega odronjava kamenje i pijesak pa valja pretpostaviti da je tijekom desetljeća dno jame prekriveno s nekoliko takvih slojeva. Osim toga, provalija je zapravo ponor (zato se i naziva jezerom). Naime, vidljivi su brojni izvori, tada suhi, koji ponekad tijekom godine provru te se ulijevaju u ponor na dnu provalije, noseći sa sobom sve što se nalazi na putu – pa tako i kosti ljudi ili životinja koje su tu ubačene. I, konačno, prema Vicanovim saznanjima, tu su partizani osim spomenute trojice strijeljali i brojne druge osobe, osobito zarobljene: domobrane, Talijane... Tako kosti fra Stjepana Naletilića nikada ne će biti pronađene, ali je barem sigurno mjesto gdje je ubijen i gdje je zatvorio svoje mučeničke oči.

Zašto je stradao fra Stjepan?

Partizani su u početku širili laž da fra Stjepan uopće nije ubijen, nego da je k njima došao dobrovoljno i da je sada partizanski pisar. Bio je to, naravno, promidžbeni trik. U vrijeme kad su to pričali, fra Stjepan je već odavno – barem mjesec dana – bio pod zemljom. O partizanskoj promidžbi svjedočio je seljak iz sela Trebiševa na Ljubuši, kojega su partizani bili zarobili 25. lipnja i poslije pustili na slobodu. Partizani su mu govorili »da se fra Stjepan Naletilić bivši župnik iz Kongore, kotar Duvno, koga su partizani u mjesecu svibnju odveli, nalazi kod njih u nekoj pisarnici kao pisar; jer da im je on javio da dođu po njega i da u Duvnu ima samo 5 osoba-ljudi koji nisu komunisti«. Naravno da je to besmislica jer u Duvnu su samo malobrojni bili u partizanima, a nije previše bilo ni njihovih pomagača ili simpatizera.

Pa ipak, i sami su partizani – kako smo vidjeli – naknadno priznali da su usmrtili fra Stjepana i drugu dvojicu. Pritom, naravno, nisu spominjali kad su mu sudili, gdje su dokumenti o suđenju, kao ni to jesu li ga prije ubijanja okrutno mučili. Tako je Mitar Vujčić, zloglasni udbaša i progonitelj hrvatskog naroda osobito potkraj i nakon svršetka rata, izjavio u svojim sjećanjima da je fra Stjepan »vršio utjecaj na srpski živalj i pokrštavanje srpskog življa na tom području i vodio žestoku propagandu putem javnih propovijedi sa oltara protiv narodnooslobodilačkog pokreta i KPJ radi čega je ubijen«. Očito je iz ovoga kako partizani priznaju da su ubili fra Stjepana. Je li točna ova Vujčićeva optužba? Drugi dio, da je fra Stjepan bio protiv komunista i partizanskih zločinaca, zacijelo je točan. Moguće je i da je vršio propagandu protiv njihova pokreta. Je li pak fra Stjepan vršio »pokrštavanje srpskog življa«? Čini se da jest. Priča se da je preporučivao pravoslavcima da dolaze u crkvu pa su Srbi iz Raščana bili počeli dolaziti u katoličku crkvu u Kongori. Fra Stjepan je, dakako,

na taj način okolne Srbe htio zaštititi od mogućih progona jer nema ni jednog jedinog dokaza da bi on i službeno neke pravoslavce primio u Katoličku crkvu. K tome, partizanima-šumljacima zamjerio se i zbog srdačna dočeka Rafaela (Ranka) Bobana, onda ustaškog natporučnika, poslije zapovjednika Crne legije, kada je s ustaškom vojskom prolazio kroz Kongoru. Dakako, fra Stjepan nije krio svoje zadovoljstvo zbog osnutka samostalne hrvatske države, za koju se – kako je na svom suđenju rekao nadbiskup Alojzije Stepinac – »hrvatski narod plebiscitarno izjasnio«.

Što još govore partizanski izvori o fra Stjepanovoj »krivici«? Zanimljivo da Vlajko Kovačević, koji je, po svemu sudeći, i sam sudjelovao u tomu zločinu, navodi imena nekih svećenika, pogotovo franjevac, koji su navodno surađivali s ustašama, pa čak i »blagoslivljali« zločine (fra Karlo Grbavac, fra Mijo Čuić, fra Julijan Kožul), kao i nekih koji su navodno simpatizirali partizane (fra Klement Dokić, fra Bogdan Čubela; drugi spominju i fra Šimu Ančića i fra Dominika Čorića), ali nigdje ne spominje fra Stjepana Naletilića. Vjerojatno nije želio upasti u zamku da se njega i njegovu Vukovsku četu uopće poveže s tim zločinom.

Tijela pobijenih strovaljena su niz ovaj ponor

Fra Stjepana u negativnom kontekstu spominje Ljubo Karan iz Raščana: »Nas iz Raščana pozvale su ustaše da se javimo u školu. U školi su nam rekli da se moramo pokrstiti. U crkvi u Kongori je fra Stipan bio taj koji je obavljao taj prljavi posao. Starješine iz srpskih porodica su morale dati po jednu ovcu svetom Anti za spas duša članova njihovih porodica. U sva ova krvoprolića nad srpskim življem umješan je bio dio katoličkog klera«. Očito je iz navedenoga da su ustaše tražili da se pravoslavci *pokrštavaju*, točnije, prelaze na katoličku vjeru. Svećenici su to shvaćali kao mogućnost zaštite pravoslavnog puka, a isto su tako stanje shvaćali i sami Srbi, kako ćemo poslije

vidjeti. Još teže optužbe na fra Stjepanov račun iznosi Šefko Lokmić: »Neposredno sa početkom progona Srba počelo se raditi na njihovom pokrštavanju, u čemu su najrevnosniji bili među katoličkim svećenicima Naletilić fra Stipan, fra Karlo Grbavac i fra Mijo Čujić. Tjerali su Srbe da prihvate katoličku vjeru. Fra Naletilić je vodio evidenciju članova srpskih porodica, koji su se svake nedelje morali prijavljivati u crkvu. Ko to ne bi učinio ustaše su odmah provjeravale i hapsile. Naletilić je nosio fratarsku mantiju i odmah je stavio ustaški znak U, a bio je naoružan puškom. U grad je dolazio tako opremljen. Vršio je užasnu pljačku srpskog naroda (npr. za molitvenik je tražio ovna). Opljačkano je slao na Široki Brijeg«. Očigledno je da se radi o pretjerivanju i, zapravo, želji da se na neki način opravda zločinačko ubojstvo svećenika koji je nastojao zaštititi pravoslavno pučanstvo na području svoje župe. Ako je već bilo tako kako piše Lokmić, zašto onda nije naveo i okolnosti otmice, suđenja i ubijanja fra Stjepana Naletilića – o čemu je Lokmić znao sve jer je i sam sudjelovao u tome zločinu?

Čini mi se prikladnim ovdje navesti svjedočanstvo Srbina Ilije Vulića iz Srđana koji govori o početku srpske pobune protiv NDH u kolovozu 1941.: »Domaći neprijatelj je znao da u Raščanima djeluje organizovana grupa; da bi sprječio razvoj ustanka pokušao je da pet najuglednijih srpskih porodica iz sela prevede na katoličku vjeru, a za uzvrat će im biti garantovana sloboda. Ovu akciju pokrštavanja pokušao je da ostvari fra Mijo Čuić zajedno sa Franom Radošem. Na moju inicijativu privremeno smo prešli na katoličku vjeru i zato smo bili mirniji i bezbjedniji«. Očito je, dakle, da se radi o spašavanju srpskog življa i da su i svećenici – kao i Vulić! – smatrali to samo privremenim rješenjem. Još je zanimljivije da Vulić uopće ne spominje fra Stjepana iako su se Raščani nalazili na području kongorske župe, a poznato je da su doista neki pravoslavci iz Raščana neko vrijeme dolazili u katoličku crkvu u Kongori. I on pokušava skriti partizanski zločin nad nedužnim čovjekom. Ali istina kad-tad mora izići na vidjelo!

I sam fra Stjepan u svom dopisu provincijalu od 8. veljače 1942. piše kako je »u župi mješanja i prelazi na dnevnom redu«, čime potvrđuje da je bilo prijelaza pravoslavnih Srba na katoličku vjeru u njegovoj župi. Da je to ipak bilo samo zbog zaštite pravoslavnoga pučanstva, svjedoči i smrtopis objavljen 1944. godine: »Među mnogim žrtvama ovoga kobnoga rata prva je bila o. fra Stjepan. Za prevratnih dana veoma se je zauzimao za ugroženo pravoslavno žiteljstvo, od kojeg je i poginuo«.

Franjevački izvori

O fra Stjepanovu odvođenju iz župne kuće prošlo se odmah po Hercegovini, istoga dana. Tako je o tome fra Damjan Rozić saznao na Širokom Brijegu već 20. svibnja 1942. U *Kronici Provincije* za 1942. zabilježeno je da je već 21. svibnja provincijal fra Krešimir Pandžić »otišao u Duvno radi nesretnog slučaja O. S. Naletilića«. U istoj se *Kronici* za župu Kongoru navodi sljedeće: »Četničko-partizanski odmetnici, većinom pravoslavci iz mjesta (iz Mandina sela i Srđana) došli su u noći 19.20. V. 1942. i odveli župnika o. fra Stjepana Naletilića sa njegovim bratom Maricom i Matišom Penavićem, brijačem sa Lištice. O njima se do danas nije čulo ništa sigurno. Govori se, da su sva trojica ubijena u mjestu Ježera na ravanjskom polju«. Dalje se govori o štetama koje su partizani počinili za vrijeme dok su u nekoliko navrata 1942. i 1943. bili zaposjeli područje župe: »Partizani su organizirali po selima 'narodno-oslobodilačke odbore', koji su se morali brinuti za prehranu 'vojske'. I pojedinci su pljačkali, osobito prigodom povlačenja. Partizani su oduzeli od župljana 34.339 kg žita, 8.600 kg krumpira, 3.475 kg suha mesa, a odveli 104 vola, 100 konja i 489 ovaca. Druga šteta nije procijenjena. Župski stan je podpuno opljačkan. Osim župnika partizani su ubili još šest župljana«.

Slično je izvješće i u *Kršćanskoj obitelji*, svibanj-lipanj 1942.: »Komunističko-četničke bande napadaju i ruše sve što je hrvatsko, a njihova je mržnja osobito velika prema katoličkim svećenicima i katoličkim župama, jer znadu da su im oni najveća zapreka u njihovu divljanju. Dne 1. svibnja oni su zarobili i odveli starog dobrog svećenika Don Antu Bakulu, koga su po pričanju nekih katolika, koji su s njim bili zarobljeni i spasili se, na najgrozniji način mučili, a kakova je njegova sudbina do sada se sigurno ne zna ništa. Dne 21. svibnja zarobili su i odveli O. Fra Stjepana Naletilića, župnika u Kongori, i brata mu Marijana Naletilića i Matišu Penavića. Za njihovu se sudbinu do sada također ne zna ništa. Preporučamo ih našim čitateljima u pobožne molitve«.

Malo kasnije (8. srpnja 1942.) pisao je provincijal fra Krešimir Pandžić fra Dominiku Mandiću, hercegovačkom franjevcu, u to vrijeme generalnom definatoru franjevačkog reda u Rimu, o stanju u Provinciji. Piše i o odvođenju fra Stjepana Naletilića iz Kongore: »Za fra Stjepana nisam još nikako mogao doći do pouzdane vijesti pa me to zabrinjuje. Raspitivao sam se na sve strane. Išli su ljudi, dokle se moglo doprijeti, rezultata nema. Nadamo se, da će akcija proti partizana biti pojačana i imati uspjeha«. Iako je bilo gotovo posve sigurno da je mrtav, fra-

njevačka se uprava s oprezom izjašnjava o njegovoj smrti gajeći još pritajenu nadu da bi mogao biti živ, samo u zarobljeništvu. Tako provincijal piše 22. srpnja 1942. u pismu »svim ocima Provincije«, među ostalim i o tom slučaju: »Za o. fra Stjepana Naletilića ima svaki svećenik čim prije reći po jednu sv. misu: ako je živ, za njegovo izbavljenje, ako nije živ, za vječni pokoj. Braća klerici i lajci primit će na istu nakanu sv. pričest i izmoliti franjevačku kronicu«. Pa ipak, uprava humačkog samostana u svom dopisu provincijalu od 1. rujna 1942. piše: »Usljed *smrti* o. Stjepana Naletilića ostalo je ispražnjeno mjesto katehete na osnovnoj školi na Humcu kod Trebižata«. Stoga traže zamjenu za njega. Provincijal je u svom odgovoru od 8. rujna 1942. ipak još oprezan. Piše fra Vidu Čuljku: »Da osnovna škola *nestankom* o. fra Stjepana Naletilića ne ostane bez stalne nastave vjeronauka«, neka vjeronaučnu nastavu preuzme fra Vid. Provincijalat je fra Stjepanovu osmrtnicu svim samostanima i franjevačkim kućama poslao tek 22. listopada 1942. Procijenjeno je, dakle, da više nema nade da bi se on još mogao nalaziti među živima. Ipak se i nakon toga ponekad stavlja upitnik uz njegovu smrt. Tako kongorski župnik fra Damjan Rozić

piše dopis Provincijalatu 23. travnja 1943., u kojem obavještava da je »iza *pok.*? fra Stjepana Naletilića ostalo 311 sv. misa, a 30 kn nakon što je odveden od partizana 19. 5. 1942. g. u noći«. Provincijal je tek u dopisu Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja, Odjelu za bogoštovlje, u Zagrebu, 5. kolovoza 1943. izrekao kako više nema nikakve nade da bi on bio živ: »U noći od 19. na 20. svibnja 1942. došao je čopor zlikovaca, koji su iz župskog stana u Kongori kotar Tomislavgrad odveli župnika Fra Stjepana Naletilića zajedno s njegovim bratom i još jednim rođakom. Sva pretraživanja i traganja da se odvedeni župnik pronađe i sazna za njegovu konačnu sudbinu ostali su uzaludni.(...) Budući da smo izgubili svaku nadu da će se isti ikada pronaći, na našoj provincijalnoj sjednici od 3. srpnja 1943. zaključili smo, da ga smatramo mrtvim i da ga brišemo iz Platnog izkaza«. Za njega nije bilo nade čim su ga partizanski zlikovci odveli, ali tada se još nije moglo ni zamisliti na što su sve bili spremni. To će se u punoj mjeri pokazati tek po završetku rata kada su – od veljače do svibnja 1945. – stradali i brojni hercegovački franjevci: u Hercegovini i na raznim »križnim putevima« od Bleiburga do Makedonije.

Zaključak

Za fra Stjepana zapravo nikada nije ni napisana prava osmrtnica, ili smrtopis, jer tijekom dugog razdoblja nije ni bilo sigurno da je mrtav. Stoga na kraju o njegovoj naravi preuzimam samo kratak izvještaj iz *Hercegovine franciscane*, objavljen u posljednjem broju toga predratnog službenog glasila Hercegovačke franjevačke provincije (1944.): »Fra Stjepan je bio vedra i otvorena duša, te je lako i prijateljski djelovao na ljude, s kojima je obćio. Zato je k mnogima imao pristupa, a s mnogima prijateljsko poznanstvo. Bio je uzto od mlade dobi veoma radišan, gostoljubiv, podatan, uslužan i susretljiv«. Sve mu to ipak nije pomoglo da ne bude ubijen upravo od onih za koje se zauzimao!

Na kraju ovog istraživanja, a na temelju crkvenih kao i partizanskih izvora, nema nikakve sumnje da je fra Stjepan Naletilić, kongorski župnik, ubijen nakon nekoliko dana zatvora i vjerojatno mučenja. Uhitili su ga u noći s 19. na 20. svibnja 1942. partizani iz Vukovske čete te ga odveli preko planine

Ljubuše u selo Znanagline. Tu su ga nekoliko dana držali, a moguće i mučili, te nakon suđenja pred prijekim sudom, a bez mogućnosti obrane, bez odvjetnika i mogućnosti žalbe na presudu, strijeljali s drugom dvojicom njegovih pratilaca: njegovim bratom Marijanom Naletilićem i prijateljem Matišom Penavićem, koji su se posve slučajno te noći zatekli u kongorskoj župnoj kući i s fra Stjepanovim slučajem nisu imali ama baš nikakve veze. Njihova su tijela nakon strijeljanja ubačena u provaliju zvanu Suho jezero. Čini se danas nemogućim njihove kosti pronaći i dostojno pokopati. Fra Stjepan je prva od 66 žrtava, hercegovačkih franjevaca, stradalih od partizanskih snaga tijekom Drugoga svjetskog rata. Bilo mu je tek 35 godina!

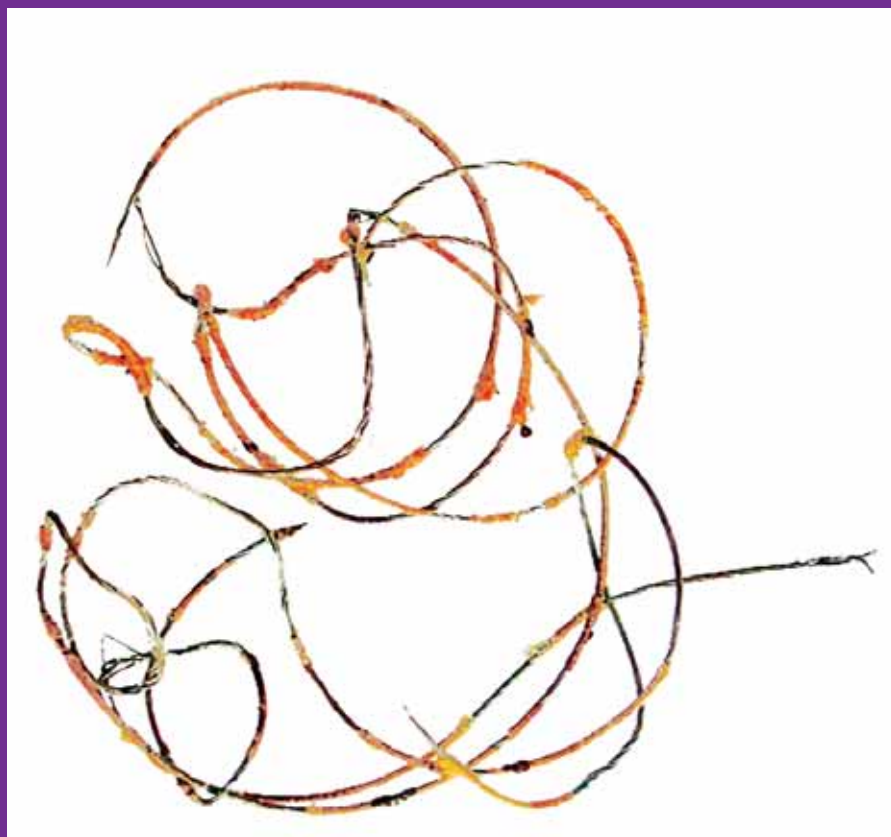
fra Robert Jolić

Prilagođeno i preneseno iz *Hercegovine franciscane*, III, 3, Mostar, 2007., str. 177. – 202.

STOPAMA POBIJENIH

glasilo Vicepostulature postupka mučeništva »Fra Leo Petrović i 65 subračé«

*Žica kojom su bili vezani
pobijeni u Zagvozdu*

*Ostatci krunice i
habita pobijenih
fratara u
Zagvozdu*

Godina 1., broj 1 (1), Humac, srpanj, 2008., cijena 3 KM (12 kn)

